

BY

UDK 82.0

Dejan Kos

Pedagoška fakulteta v Mariboru

IZHODIŠČA IN PERSPEKTIVE EMPIRIČNE LITERARNE ZNANOSTI

Empirična literarna znanost je v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja začrtala novo smer v literarni vedi, utemeljeno na zahtevah po preseganju hermenevtičnih metod in po upoštevanju znanstvenih meril, kakršna veljajo za družboslovne in naravoslovne discipline. Ti zahtevi sta ostali v ospredju do danes, vendar je prva sčasoma izgubljala ostrino. Pripravljenost na sprejemanje nekaterih hermenevtičnih tradicij se kaže tako na teoretični ravni, ki se je razvijala v znamenju radikalnega konstruktivizma in sistemskih teorij, kot tudi na ravni posameznih empiričnih študij. Najnovejša prizadevanja po umestitvi empirične literarnoznanstvene paradigm v kontekst t. i. medijske znanosti dajejo povezovalnim težnjam nov teoretični okvir. Razprava se ukvarja z nekaterimi konceptualnimi vidiki tega procesa in poskuša nakazati smer, ki bi lahko privедla do utrditve položaja empirične literarne znanosti v aktualnem družbenem in znanstvenem prostoru.

In the 1970s empirical literary criticism started a new direction in literary criticism, based on the requirements of overcoming hermeneutic methods and incorporating scientific criteria used by social and hard-core science disciplines. These requirements remain in the forefront until the present, even if, over the years, the former has lost its edge. Readiness to accept some hermeneutic traditions is evident both on theoretical level, the development of which has been marked by radical constructivism and system theory, as well as on the level of individual empirical studies. The most recent efforts to direct the empirical literary critical paradigm into the context of the so-called media science give a new theoretical framework to the integrating efforts. The paper discusses some conceptual aspects of this process and attempts to suggest the direction that could lead to a strengthened position of empirical literary criticism in the social and scholarly environment.

Ključne besede: empirična literarna znanost, radikalni konstruktivizem, sistemská teórija, medijska znanost

Key words: empirical literary criticism, radical constructivism, system theory, media science

1 Uvod

Prvi poskusi sistematične uporabe empiričnih metod v literarni vedi segajo v sedemdeseta leta prejšnjega stoletja, torej v obdobje, ki ga med drugim zaznamujejo razvoj teorije znanosti, politična dediščina poznih šestdesetih let ter vzpon naravoslovnih, družboslovnih in tehničnih disciplin. To je čas, ko so raziskovalne metode naravoslovja so vzpostavljene kot prototip znanstvenega dela, t. i. humanistika pa se s svojo večinoma intuitivno, individualizirano, elitistično in samorefleksivno razlagalno prakso znajde v obrambnem položaju. Kritiko doživlja tudi tradicionalna, na hermenevtičnih izhodiščih utemeljena literarna veda, ki večinoma ne izpolnjuje niti kriterija intersubjektivne preverljivosti rezultatov. Dialektično-marksistična linija ji denimo očita pomanjkanje družbene angažiranosti, zagovorniki anglosaške tradicije analitične teorije znanosti pa poljubnost. Naravna posledica teh sprememb je okrepitev teženj po preoblikovanju literarne vede v skladu prevladujočimi merili znanstvenosti. V ospredju je zahteva po empiričnem proučevanju psiholoških in družbenih mehanizmov, povezanih z

literarno komunikacijo (npr. N. Groeben, H. Verdaasdonk, C. J. van Rees). Vodilno vlogo pri teh poskusih ima model empirične literarne znanosti (ELZ), kakršnega razvijejo S. J. Schmidt in njegovi sodelavci z namenom, da bi literarni vedi zagotovili tako družbeni pomen, kot tudi strogo znanstvenost.

2 Izhodišča in razvoj ELZ

Začetki projekta ELZ segajo na univerzo v Bielefeldu, kjer je sredi sedemdesetih let ustanovljena skupina *Teorija literarne komunikacije* (S. J. Schmidt, R. Zobel, P. Finke, J. Wanner, W. Kindt), kmalu preimenovana v NIKOL (*Nekonzervativna literarna znanost*). Inovativnost se sprva kaže v prizadevanjih, da bi besediloslovne teorije zasnovali v smislu pragmatičnega jezikoslovja in jih povezali z analitično filozofijo oz. s teorijo znanosti (W. Stegmüller, J. Sneed). Rezultat teh poskusov so empirične študije o pojmu literature v ZRN, o osebnostnih spremenljivkah pri avtorjih in o psiholoških vidikih literarne recepcije. V drugi polovici sedemdesetih let že postane opazen tudi vpliv N. Luhmannovih socioloških študij, hkrati pa je vzpostavljen prvi stik s teorijami o samoorganizaciji bioloških in kognitivnih sistemov (H. Maturana). Na tej podlagi se po eni strani okrepi sistemsko- in socialnoteoretična paradigmata, po drugi pa vpliv spoznavnoteoretične refleksije novega tipa – konstruktivizma.

Obdobje prehoda iz prve v drugo razvojno fazo, natančneje: od analitično-jezikoslovnih k empirično-sociološkim utemeljitvam ELZ, zaznamuje Schmidtov *Očrt empirične literarne znanosti* (1980). To seveda ni prvo delo, ki se ukvarja s sistemskimi in sociološkimi vidiki literarne komunikacije – pot so v podobno smer začrtale vsaj že formalistične, strukturalistične in materialistične literarne teorije, zlasti pa tudi estetike literarnega proizvajanja, sprejemanja in sporazumevanja –, vendar pa so zdaj prvič dosledno vzpostavljena nova merila raziskovalnega dela. Kažejo se v zahtevi po ostri razmejitvi med udeležbo v literarni komunikaciji in njeno empirično analizo, v spoznavnoteoretični refleksiji, v utemeljitvi literarnega raziskovanja na analitični oz. strukturalistični teoriji znanosti, v uporabi sociološke metodologije in v zahtevi po upoštevanju kriterijev preverljivosti in uporabnosti. Bistveno je, da gre zdaj za sistematično analizo kognitivnih in družbenih mehanizmov *komunikacijskih dejanj* – v ospredju potemtakem ni analiza literarnih besedil, temveč vprašanje, kaj s temi besedili počnejo nosilci t. i. delovalnih vlog (proizvajalci, posredniki, sprejemniki in obdelovalci) v literarnem sistemu. ELZ s pomočjo sociološke metodologije (vprašalniki, ankete, eksperiment, statistika) proučuje zapleten splet dejavnikov, ki to komunikacijo omogoča in jo usmerja. Ker tradicionalna literarna veda s svojo naravnostjo k besedilu in k razlagi njegovih pomenov po Schmidtovem mnenju ne izpolnjuje zgoraj omenjenih standardov raziskovalnega dela, je literarna interpretacija – razen kot objekt proučevanja – dosledno izključena iz polja znanosti. Izključnost in ostrina Schmidtovih stališč sta v nekaterih hermenevtično usmerjenih krogih privedli do vehementne zavrnitve ELZ.

Izid *Očrta* se časovno ujema s Schmidtovim prihodom na univerzo v Siegnu, kjer se zbere druga generacija skupine NIKOL (H. Hauptmeier, G. Rusch, D. Meutsch, A. Barsch, R. Viehoff). Leta 1982 začne tam izhajati revija SPIEL, s katero je – kot

pravijo uredniki v programski uteheljiti – vzpostavljen osrednji forum tistih znanstvenih disciplin, ki literarno vedo razumejo kot empirično in (družbeno-)kritično socialno znanost. Forum dobi dve leti kasneje na omenjeni univerzi svoj institucionalni okvir z ustanovitvijo inštитuta za empirično raziskovanje literature in medijev (LUMIS), kjer se skupini NIKOL pridružijo sodelavci z inštитuta za razvoj objektiviranih metod poučevanja in učenja (FEOLL) v Paderbornu (P. M. Hejl, W. K. Köck, R. Klaußer). Medtem ko je bilo zgodnjje obdobje ELZ predvsem v znamenuju scientizma in sociološke usmeritve, sta – zlasti pod vplivom Schmidta, Ruscha in Hejla – razvojne koncepte v osemdesetih letih zaznamovala tudi konstruktivizem in sistemski teoriji.

Tretjo razvojno fazo napoveduje ustanovitev mednarodnega društva za empirično literarno znanost (IGEL) leta 1987. Internacionalizacija ELZ je imela daljnosežne posledice: po eni strani je privedla do globalne razširjenosti empirične paradigm v literarni vedi,¹ po drugi strani pa je produktivni stik z najrazličnejšimi teoretičnimi tradicijami seveda vplival tudi na konceptualno uteheljitev same discipline. Spremembe so vidne zlasti v zblīževanju s hermenevtičnimi izhodišči, kar je povezano z novimi spoznanji in s samorefleksijo na obeh straneh. V tridesetih letih svojega obstoja je torej ELZ izgubila svoj revolucionarni nabolj. Polarizacija, ki so jo sprožile njene zahteve, pa ni privedla le do korekcije lastnih stališč, temveč je spremenila tudi hermenevtične literarnovedne tradicije. Zagovorniki ELZ priznavajo, da tudi vrednotenje s sociološkimi metodami pridobljenih podatkov ni neodvisno od hermenevtičnih postopkov, teoretički hermenevtike pa se obračajo od univerzalnofilozofske k znanstvenometodoški smeri in tehtajo vlogo empiričnih postopkov v hermenevtični literarni vedi (prim. Dolinar 1991, C. M. Ort 1994).

Ena od posledic internacionalizacije je seveda tudi ta, da je ELZ postala razpršena in nepregledna. Področja njenih raziskav segajo od razvoja novih teoretičnih modelov in metodoloških izhodišč, preko proučevanja bralnih strategij, produksijskih postopkov, literarnih institucij in literarnega trga, do analize kulturne identitet in procesov globalizacije v povezavi z literarnimi sistemi. Model empirične literarne znanosti, kakršnegra razvija skupina NIKOL se povezuje s sorodnimi usmeritvami v literarni vedi, kot so denimo I. Even-Zoharjeva polisistemskna teorija, P. Bourdiejeva teorija literarnega polja, nizozemska literarno-sociološka šola, N. Groebnova literarna psihologija, D. S. Miallova in D. Kuikenova analiza bralčevega odziva ipd. Disciplina znova razmišlja o temeljih lastne identitete. Na značilen način se te dileme kažejo denimo v iztočnicah razprave na letošnji konferenci društva IGEL v kanadskem Edmontonu. Diskusijski okvir so namreč opredeljevala naslednja vprašanja: Kaj je razlika med empiričnim zbiranjem podatkov v znanstvenem smislu in predznanstvenim empiričnim opisovanjem dejstev? Kaj je spoznavni cilj empirične literarne znanosti, če jo postavimo ob bok empiričnim disciplinam, kot sta psihologija in sociologija književnosti? Je empirično

¹ Od srede devetdesetih let naletita ELZ in radikalni konstruktivizem na odziv tudi pri predstavnikih slovenske literarne vede. Z uporabo njunih metod ali s posredovanjem oz. refleksijo njunih izhodišč se ukvarjajo npr. M. Juvan (1994, 1997), N. Šlibar (1995, 1997, 2001), M. Hladnik (1995), D. Kos (1998, 2000, 2003), T. Virk (1999), M. Dović (2002, 2003, 2003a). O recepciji ELZ na Slovenskem prim. M. Dović (2003).

zbiranje, kategorizacija in statistična obdelava podatkov že hkrati tudi znanstvena pro-dukacija empiričnega vedenja?

Nastaja vtis, da je skupni imenovalec razprav, ki se prištevajo k ELZ, povezan le še z določitvijo raziskovalnega področja: v ospredju še vedno niso literarna besedila, temveč z njimi povezani kognitivni in družbeni dejavniki. Na teoretični ravni pa je ob še vedno pomembnih diskurzih radikalnega konstruktivizma in sistemsko teorije potrebno omeniti predvsem t. i. znanost o medijih, ki bo najbrž zaznamovala naslednje razvojno obdobje ELZ. O teh treh konceptualnih vidikih govorim v nadaljevanju.

3 ELZ in radikalni konstruktivizem

K temeljnima izhodiščem ELZ sodi refleksija o spoznavnoteoretičnih izhodiščih lastnega delovanja. To refleksijo je veliki meri zaznamovala razprava med realisti in zagovorniki t. i. radikalnega konstruktivizma (RK). Razmerje med RK in ELZ je zapleteno vsaj iz dveh razlogov: radikalni konstruktivizem je že sam po sebi precej neenotna spoznavnoteoretična paradigma, povrhu vsega pa so celo tiste domneve, ki jih konstruktivist bolj ali manj splošno sprejemajo, pri predstavnikih ELZ ovrednotene na različne načine. V nadaljevanju skušam zato najprej na kratko pojasniti značilnosti tega diskurza z nespretno izbranim imenom, nato pa opisati še njegov vpliv na ELZ.

Radikalno-konstruktivistično pojmovanje razmerja med zaznavo, spoznavo in resničnostjo se sklicuje na različne tradicije. Najstarejša med njimi je gotovo filozofska. Že v antiki so namreč skeptiki (npr. Piron) ugotavliali, da je zaznave »zunanjega« sveta mogoče primerjati le z drugimi zaznavami, ne pa s svetom samim in da je potemtakem resničnost, kakršna obstaja neodvisno od zaznav, človeku nedostopna. Tovrstna kritika realizma je imela v zgodovini evropskega mišljenja vseskozi obrobno vlogo, čeprav so jo pogosto izražali njeni vidni predstavniki (npr. J. S. Eriugena, G. B. Vico, G. Berkeley, I. Kant). Njen položaj pa se začne spreminjati z razvojem znanosti v dvajsetem stoletju. Odločilno vlogo so imeli kibernetični modeli, ki sta jih s svojima skupinama v štiridesetih letih razvijala H. von Foerster in E. von Glaserfeld na univerzi v Illinoisu. Pojme samonanašanja, povratne zveze, krožnosti, samoregulacije, krimi-ljenja ipd. so prevzele najrazličnejše znanstvene discipline, zlasti naravoslovne. Za konstruktivizem so bile pomembne predvsem nevrofiziološke raziskave H. Maturane, F. Varele in G. Rotha. Njihovo temeljno spoznanje pravi, da so kognitvni (pa tudi biološki) sistemi v operativnem smislu *popolnoma* zaprti (in v tem smislu je njihovo stališče »radikalno«). Živčni impulzi, ki jih v sistemih sprožajo vplivi okolja so namreč pomensko nevtralni: pomen jim pripomorejo šele možgani na podlagi mehanizmov, ki so jih sami razvili. Možgani imajo torej stik izključno s svojimi lastnimi stanji. Rezultat teh samoorganizacijskih interpretativnih procesov so modeli oz. konstrukcije sveta, katerih veljavnosti ne moremo primerjati glede na njihovo (ne)skladnost z zunanjim svetom, temveč zgolj glede na njihovo učinkovitost pri zagotavljanju uspešne orienta-cije v okolju. To je smiselnog tudi v evolucijskem kontekstu: ključna funkcija zaznavnih sistemov je zagotavljanje preživetja, ne pa odslikava zunanjega sveta. Podoba tega sveta je torej v bistveni meri odvisna od genetskih, psihičnih in družbenih programov, značilnih za posamezne organizme.

Konstruktivistično razumevanje razmerja med zaznavnim sistemom in okoljem si je kmalu utrlo pot v družboslovne znanosti, predvsem v sociologijo. Sprejme ga tudi ELZ, vendar na način, ki je vse prej kot enoznačen. V izhodiščnih zasnovah ELZ je imel radikalni konstruktivizem obrobo vlogo. Schmidt se denimo v *Očrtu* sicer sklicuje na konstruktivistične tradicije, vendar gre pri tem za t. i. konstruktivni funkcionalizem v smislu P. Finkeja, torej za znanstveno- in ne za spoznavnoteoretična izhodišča. Spoznavno teorijo bi lahko pričakovali vsaj pri konceptualizaciji vloge nosilcev komunikacijskih dejanj oz. pri zasnovi pojma »aktant«, vendar je delovanje kognitivnih sistemov na način operativne zaprtosti omenjeno le mimogrede. Tudi pojem »komunikat«, ki poimenuje celoto kognitivnih in emocionalnih operacij, pripisanih neki besedilni bazi, nima svojega izvora v konstruktivizmu, temveč je soroden vsaj že strukturalističnim stališčem. Zanimivo je, da še H. Hauptmeierjev in S. J. Schmidtov *Uvod v empirično literarno znanost*, ki izide pet let kasneje, v seznamu ključnih pojmov konstruktivizma ne omenja. Vpliv RK postaja odločilnejši šele v drugi polovici osemdesetih let. Čeprav sodijo nekateri od najvidnejših predstavnikov ELZ (Schmidt, Rusch, Barsch) odtlej tudi med najpomembnejše zagovornike te spoznavnoteoretične paradigm (kar je bistveno vplivalo na smer razvoja ELZ), pa kritika realizma ni zaznamovala discipline v celoti. Pogosto je konstruktivizem sprejet z zadržki ali pa je celo zavrnjen. Pomenljivo je tudi dejstvo, da se Schmidt hkrati s prevzemanjem vloge oblikovalca, spodbujevalca in moderatorja radikalno-konstruktivističnega diskurza (večini širše publike je znan predvsem v tej vlogi) postopoma preusmerja od literarne vede h komunikacijski znanosti. Poskus konstruktivistične utemeljitve ELZ nadaljujeta predvsem G. Rusch in A. Barsch, pa tudi pri njiju se vedno očitneje kaže težnja po opuščanju literarnoznanstvene problematike v ožjem smislu.

Klub vsemu je vpliv radikalnega konstruktivizma na ELZ izjemen – predvsem na konceptualni ravni. Novo razumevanje zaznavnih procesov privede najprej do nove definicije pojma empiričnosti. Z zornega kota konstruktivistov izkustvo ni omejeno na dejavnost naših čutil, temveč je obravnavano kot del kognitivnih procesov, v katerih vseskozi osrednjo vlogo igrajo tudi konceptualne in motorične komponente. Izkustvena resničnost zato ni svet »stvari na sebi«, temveč je skupek tistih kognitivno proizvedenih in družbeno sprejetih modelov, katerih sestavnim delom je pripisana lastnost, da obstajajo tudi neodvisno od spoznavnih sistemov. To stališče ima na znanstvenoteoretični ravni daljnosežne posledice. Kakor čutila niso v funkciji verodostojne od slikave zunanjega sveta, tudi empirična znanost ne more biti v funkciji odkrivanja objektivne resnice. Ponudi lahko le strategije reševanja problemov, ki pa seveda niso poljubne, temveč morajo biti izdelane v skladu z natančno določenimi in splošno veljavnimi pravili. Kot vsaka empirična znanost se torej tudi ELZ ne legitimira v razmerju do domnevne objektivnosti, temveč izključno v kontekstu empiričnega vedenja, sprejetega v družbenem sistemu znanosti. Konstruktivizem po tej poti ne privede do relativizma, prej nasprotno: ohranja ključna merila znanstvenosti (npr. preverljivost, stabilnost rezultatov v logičnem in pragmatičnem smislu, metodološki pristop), odpravlja pa spoznavnoteoretično nedoslednost realizma.

Nova paradigma je seveda pomembna tudi za nekatera ožja področja literarne znanosti. Konstruktivistične razprave o fikcionalnosti denimo ne obravnavajo statusa

(ne)literarnih resničnosti v smislu ontoloških kategorij, temveč proučujejo značilnosti kognitivnih, družbenih in recepcijskih mehanizmov, ki te kategorije šelev vzpostavlja. Podobno velja tudi za vprašanje o učinkih in o družbenem pomenu književnosti: če sprejmemo domneve, da so samoorganizacijski kognitivni procesi vpeti v biološke mehanizme samoohranitve, da je temeljna značilnost kognitivnih sistemov tvorjenje stabilnih vzorcev, ki so jima pripisani različni modusi resničnosti, da je mehanizem tvorjenja teh modelov sveta s svojo biološko podlago vred hkrati tudi pogoj za vzpostavljanje védenja, na katerem temelji družbena interakcija – potem je denimo tudi proučevanje funkcij literarne komunikacije mogoče na nov način vključiti v interdisciplinarni diskurz naravoslovnih in družboslovnih znanosti.

4 ELZ in sistemska teorija

Na nastanek sistemske teorije je – podobno kot to velja za radikalni konstruktivism – odločilno vplivala kibernetika, zlasti model sistemske dinamike, ki ga sredi prejšnjega stoletja razvije J. W. Forrester na Massachusetts Institute of Technology. V kratkem času sprejmejo pojem sistema v svoje besedišče domala vse znanstvene discipline. Hkrati pride tudi do diferenciacije: glede na to, ali so sistemi (oz. omrežja med seboj povezanih pojavov) opisani z vidika celovitosti, interakcijskih povezav ali komponent, govorimo denimo o holističnih, funkcionalističnih ali strukturalističnih konceptih. Sistemi se razen tega razlikujejo tudi z vidikov statičnosti in dinamičnosti, avtonomnosti in heteronomnosti, zaprtosti in odprtosti, naravnosti in mehanskosti, teoretičnosti in empiričnosti itd.

ELZ sprejeme te pojme na različnih ravneh in jih uporabi v različnih kontekstih. Stik s konstruktivizmom jo privede do sistemskoteoretične refleksije bioloških, kognitivnih in družbenih procesov, na pojem sistema pa se opre tudi pri zasnovi svojega raziskovalnega področja. Sistemska teorija je potemtakem za ELZ pomembna zato, ker najprej omogoča vpogled v mehanizme, na katerih temeljijo tudi dejanja udeležencev v literarni komunikaciji, hkrati pa ponuja še instrumente za modeliranje omrežja njihovih družbenih interakcij. Z drugimi besedami: ELZ pri opisovanju literarnih pojavov upošteva predvsem spoznanja o delovanju bioloških, kognitivnih in družbenih sistemov. Najpogosteje se v tej zvezi omenjajo raziskave zgoraj omenjenih Maturane, Varele, Rotha, Luhmanna in Hejla.

Temeljna značilnost bioloških sistemov je najbrž avtopoeza oz. zmožnost proizvajanja lastnih sestavnih delov. Organizmi skušajo vplive iz okolja (motnje sistema) predelati na način, ki ne ogroža njihovih samoorganizacijskih postopkov. Čeprav denimo sami določajo, koliko energije bodo oddali v okolje ali je od tam prevzeli, pa morajo pri tem upoštevati sorazmerno ozko določene mejne vrednosti, v okviru katerih je kompenzacija motenj še mogoča. Če so te vrednosti presežene, je njihov obstoj ogrožen.

Kognitivni sistemi so se evolucijsko razvili kot podsistemi organizmov. Za njihov nastanek sta odločilnega pomena dva dejavnika: razvoj zapletenega živčnega sistema in vzajemna orientacija. S povečevanjem zapletenosti nevronskega povezav in z diferenciacijo družbenega prostora sta se povečevali tudi samorefleksivnost in avtonomija kognitivnih sistemov. Variabilnost njihovih stanj je tako v manjši meri, kot to velja za

organizme, odvisna od zunanjih vplivov. Motnje okolja lahko namreč sistemi interpretirajo na poljuben način, ne da bi s tem neposredno ogrozili svoj obstoj. Variabilnost je po eni strani prednost, saj omogoča učinkovitejše reševanje problemov, po drugi pa je orientacija v okolju spričo kognitivnega proizvajanja alternativnih rešitev lahko tudi otežena. Kognitivni sistemi morajo zato razviti mehanizme, s pomočjo katerih uravnotežijo poljubnost (kontingenco) nevronskih stanj. Uravnoteženje pomeni v tej zvezi ohranjanje oz. povečevanje kompleksnosti ob hkratnem ohranjanju orientacijske zmožnosti. Ključno je, da se ti postopki odvijajo na podlagi *notranjih* kriterijev, kot so konsistenza, skladnost s prejšnjimi zaznavami, celovitost ipd. Podobe sistemu dostopnega sveta torej nastanejo z obdelovanjem zunanjih vplivov v skladu z značilnim tipom samoorganizacije. Pri vprašanju, ali gre pri tem za enak tip avtopoeze kot pri organizmih, se mnenja sicer razhajajo, vendar to na koncepte ELZ nima večjega vpliva.

Drugače pa je z recepcijo socioloških teorij in z modeliranjem *družbenih* sistemov. Zlasti Luhmannov prispevek k tej problematiki (sicer ključen za sociološko zasnovno ELZ) je bil sprejet na protisloven način. Po eni strani se denimo v pojmovanju literature kot sistema komunikacijskih dejanj, v tezah o avtonomiji, funkcionalni diferenciranosti in samoorganizaciji literarnega sistema, predvsem pa v Schmidtovem opisu medijev kot instrumentov strukturnega spoja med kognitivnostjo in komunikacijo jasno kaže Luhmannov vpliv. Po drugi strani pa Schmidt in ostali člani skupine NIKOL zagovarjajo stališče, da je vlogo komponent družbenih sistemov potrebno pripisati komunikacijskim partnerjem, ne pa – kot to meni Luhmann – njihovim dejanjem. Šele z zavrnitvijo teze, da komunikacijo proizvaja komunikacija sama in da so potem takem družbeni sistemi avtopoetični, se po njihovem mnenju odpirajo možnosti za empirično proučevanje komunikacije v kontekstu bioloških, kognitivnih in družbenih procesov. Kot sestavní deli družbenih (in s tem tudi literarnih) sistemov se torej kažejo posamezniki, ki v svojih kognitivnih podsistemih izoblikujejo primerljive modele resničnosti, pri tem pa na podlagi teh modelov tudi vzpostavljajo medsebojna razmerja. Z vzpostavljanjem družbenega prostora se – spet v soodvisnosti od bioloških in psiholoških mehanizmov – razvijajo komunikacijske konvencije in strukture, ki omogočajo izbor in identifikacijo dejanj, značilnih za posamezni sistem (= funkcionalna diferenciacija). S hkratnim ohranjanjem/povečevanjem in nadzorom zapletenosti komunikacijskih dejanj izpolnjujejo družbeni sistemi eno svojih osrednjih funkcij: skrbijo za uravnoteženje (optimiranje) poljubnosti kognitivnih stanj.

Posledica delnega prevzemanja Luhmannove terminologije je – vsaj pri Schmidtu – struktурno neskladje na teoretični ravni, saj sta denimo predpostavki o literaturi kot sistemu komunikacijskih dejanj in o ločenosti kognicije in komunikacije v nasprotju z zahtevo po umestitvi sporazumevanja v kontekst kognitivnih procesov. Schmidt zlasti tega drugega protislovja ne razreši, ne ponuja pa tudi enoznačnega odgovora na vprašanje o funkcionalni diferenciaciji literarnega sistema. Po eni stani kot temeljna razmejitvena kriterija navaja literarni konvenciji estetičnosti in polivalenčnosti, po drugi strani pa razvije tipologijo delovalnih vlog, ki je z omenjenima konvencijama usklajena le deloma. Tako so denimo vloge literarnih posrednikov (založniki, knjigarnarji itd.) na strukturni ravni del literarnega sistema, čeprav jih s stališča razmejitvenih kriterijev ne moremo prištevati k literarnim komunikacijskim dejanjem.

Rešitve teh problemov ponujata predvsem A. Barsch (1993, 1996) z razlikovanjem med literarnimi in meta-literarnimi komunikacijskimi dejanji in G. Rusch (1993) s holističnim modeliranjem polja literarnih pojavov, neodvisnim od Luhmannove dikcije in Schmidtove tipologije. Po Ruschevem mnenju je literaturo z empiričnega vidika bolj kot samoorganiziran ali celo avtopoetični sistem smiselnopisati kot nehomogeno področje estetske uporabe komunikacijskih sredstev, čigar obstoj in pojavnoblike so utemeljene v kognitivnih in (neliterarnih) družbenih mehanizmih. Ti mehanizmi se prepletajo in v večji ali manjši meri učinkujejo na različnih ravneh, tako da v nekaterih primerih nad estetskimi prevladujejo pravni, v drugih ekonomski in v tretjih denimo politični vidiki. Ustrezno diferenciran je tudi seznam literarnih delovalnih vlog, ki razen avtorjev, bralcev, založnikov, literarnih znanstvenikov, prevajalcev, kritikov, interpretov, knjigarnarjev itd. vključujejo denimo tudi stavce in tiskarje, režiserje in producente (na področjih gledališča, filma, televizije in drugih medijev), učence in učitelje, poslovneže in administrativno osebje (na področjih založništva in knjigotrštva), sodnike in politike (kadar razsojajo npr. o avtorskih pravicah oz. sprejemajo zakone o kulturni politiki) itd. Tipologija štirih vlog se s tega vidika kaže kot ovira diferenciranemu pogledu. Kljub Ruschevim tehtnim ugovernorom pa ima še vedno precej večji vpliv Schmidtovo razumevanje literarnega sistema.

5 Perspektive ELZ: medijska znanost

V zadnjih letih se ELZ razvija v dveh smereh: na uporabni ravni je še vedno opazna velika razpršenost, vrstijo se v raznovrstnih znanstvenih tradicijah utemeljene študije o posameznih vidikih literarne komunikacije oz. literarnega sistema, na teoretični ravni pa prevladujejo poskusi oblikovanja kohezijskih modelov, ki bi naj disciplino umestili v širši kontekst medijske znanosti. Nastanek in razvoj te discipline sta seveda povezana s spremenjenimi družbenimi razmerami, predvsem z vplivom novih komunikacijskih tehnologij. S televizijo, medmrežjem, telekomunikacijami in ostalimi novimi mediji se ne spreminja le možnosti sporazumevanja, temveč denimo tudi status resničnosti in fikcije, vrednostne hierarhije, razmerja moči med elito in neelitnimi družbenimi skupinami, osebna in kulturna identiteta, povezave med pisnimi in avdiovizualnimi kulturnimi tradicijami itd. V dobi virtualnih prostorov nam – sicer obširno in diferencirano – védenje, izhajajoče iz obvladovanja kulturnih tehnik razčlenjevanja in razlaganja pisnih dokumentov pogosto ne zadošča več. Hkrati smo razvili celo vrsto znanstvenih disciplin tudi o drugih medijskih tehnikah, toda večinoma nam institucionalne okoliščine onemogočajo njihovo produktivno povezavo.

Medijska znanost, kakršno razvijajo nekateri zagovorniki ELZ (Rusch, Schmidt, Viehoff, Barsch), skuša zato ponuditi instrumente, s pomočjo katerih bi bilo mogoče opisati in pojasniti mehanizme (literarnega) sporazumevanja v novih družbenih okoliščinah. Podlaga in bistven element njihovih komunikacijskih modelov je seveda specifična definicija pojma, po katerem je disciplina poimenovana. Na najširši odziv je v tej zvezi naletela Schmidtova (1994) zasnova medijev kot »kompaktnega pojma«, ki povezuje vsaj štiri ravni: a) komunikacijske instrumente z vsemi materialnimi in semiotičnimi razsežnostmi (npr. govor, pisava, podobe); b) medijske izdelke oz. rezultate

uporabe komunikacijskih instrumentov (npr. besedila, filmi, televizijske oddaje); c) medijske tehnologije (npr. tisk, filmska in televizijska tehnologija) in d) organizacije in institucije, povezane s proizvajanjem, distribucijo ali recepcijo medijskih izdelkov (od založb in televizijskih hiš do izobraževalnih institucij). O medijih govorimo, ko se med elementi na vseh štirih ravneh vzpostavi vzajemna interakcija. Ker pa se to seveda vedno dogaja v konkretnih družbenih in zgodbovinskih razmerah, je potrebno medije povezati še s celo vrsto drugih dejavnikov: z biološkimi procesi, s kognitivnimi strategijami, z družbenimi konvencijami, s kulturnimi programi (v smislu procesiranja družbeno sprejetih verzij dejanskega sveta) in s funkcionalnimi vidiki uporabe medijev (razumevanje, komuniciranje, sprejemanje, fikcionalnost, reprezentacija, informiranje, kratkočasenje, simboliziranje ipd.). Posamezne vidike tega sklopa dejavnikov proučujejo specializirane znanstvene vede, ki pa so večinoma brez skupne teoretične in institucionalne podlage. G. Rusch (2002) zato predlaga, naj se medijska znanost vzpostavi kot »transdisciplinarni« raziskovalni program, ki bi – vsaj v nekaterih razsežnostih – omogočal integracijo disciplin kot so npr. psihologija, sociologija, pravo, ekonomija, novinarstvo, publicistika, komunikologija ali pa znanosti o jeziku, književnosti, filmu, televiziji, računalništvu, umetnosti itd.

Ker ima ukvarjanje s pisno kulturo v primerjavi s proučevanjem drugih medijev najdaljšo in najbolj diferencirano tradicijo, prevzema literarna veda – pristojna za besedila, ki so s hermenevtičnega vidika posebej zahtevna – pomembno vlogo v tem povezovalnem procesu. Zato tudi ni presenetljivo, da so inštituti za medijsko znanost na mnogih univerzah nastali prav iz jezikoslovnih in literarnoznanstvenih oddelkov.² Zlasti ELZ je s svojo spoznavno-, znanstveno- in sistemskoteoretično refleksijo, z zagovarjanjem empiričnih metod ob hkratni naraščajoči odprtosti za interpretacijsko prakso in z osredotočenostjo na komunikacijske procese ob hkratnem upoštevanju njihovih kognitivnih in družbenih pogojev najbrž bolj kot katerakoli disciplina doslej razvila kohezijske potenciale, nujne za razvoj tega novega programa.

Kaj ti procesi pomenijo za nadaljnji razvoj ELZ, bo kmalu pokazal čas. Po mojem mnenju se njihov pomen kaže vsaj na dveh ravneh:

1) Pričakujemo lahko, da bo nov programski okvir okreplil težnje ELZ po vzpostavljanju povezav med hermenevtičnimi in kvantitativnimi oz. aplikativnimi metodami, med interpretacijo literarnih besedil in empirično-sociološko analizo literarne komunikacije, med tradicionalno literarno vedo in komunikacijskimi znanostmi. Z vidika zgoraj opisane teorije medijev je najbrž literarna veda s svojimi metodami hermenevtične analize literarnega diskurza za družboslovne znanosti prav tako koristna, kot so družboslovne oz. empirične metode pomembne za razumevanje literarne komunikacije. Metode, ki obvladujejo produkcijo smisla v zapletenem in večdimenzionalnem literarnem diskurzu lahko denimo razkrivajo bistvene uvide v potenciale in mehanizme (samo)organizacije kognitivnih in družbenih sistemov ali pa pripomorejo k večji fleksibilnosti, učinkovitosti in samorefleksiji pri modeliranju in interpretaciji empirič-

² Značilno za ta trend je tudi preimenovanje zgoraj omenjenega inštituta LUMIS (Institut für empirische Literatur und Medienforschung) v inštitut MEOF (Institut für Medienforschung): izbris literature iz imena nedvoumno kaže, kam je po novem usmerjena večina pozornosti.

nih podatkov. In obratno: analiza recepcijskih strategij je lahko kvečjemu učinkovitejša, če upošteva tudi spoznavno- in znanstvenoteoretično utemeljene empirične analize o delovanju nevronskih mrež, uravnovešenju kognitivnih stanj, vzajemni orientaciji, značilnostih družbenih vlog, delovanju literarnega trga, mehanizmih kanonizacije, literarnih konvencijah itd. Individualno raziskovalno delo bi se potem takem vsaj deloma moralno umakniti projektnemu sodelovanju v raziskovalnih skupinah.

2) Umetitev ELZ v medijski kontekst je pomembna za ohranjanje kriterija uporabnosti. Šele v širšem okviru bo literarna veda zmožna rešiti nekatere aktualne probleme na različnih ravneh literarnega sistema, predvsem tiste, ki presegajo literarnoznanstveno področje v ožjem smislu. Tu gre recimo za poskuse odpravljanja težav, ki jih imajo bralci pri orientaciji na literarnem trgu ali pri modeliranju recepcijskih strategij, založniki pri trženju kanoniziranih in trivialnih besedil, politiki pri sestavljanju kulturnopolitičnih programov itd. Učinkoviteje kot doslej bo mogla literarna znanost denimo pojasniti razmerja med literarnimi besedili in ostalimi (ne)fikcionalnimi medijskimi izdelki, proučiti njihove funkcije in določiti njihov družbeni pomen. Lažje bo raziskovala mehanizme literarne kanonizacije v razmerah, ki jih obvladujejo ekonomski in psihološki mehanizmi zabavne industrije ali pa opisala status literarne fikcije v okolju tehnološko proizvedene resničnosti avdiovizualnih medijev. V tej zvezi je seveda pomembno tudi dejstvo, da je uporabnost eden ključnih argumentov pri zagotavljanju finančnih virov – tako proračunskih sredstev, kot tudi sredstev z naslova naročnikov raziskav.

Povezovalna usmeritev medijske znanosti je s tega vidika za literarno vedo bolj priložnost kot problem in bolj kot nevarnost – perspektiva. Odpira ji namreč možnosti, da ohrani nekatera tradicionalna izhodišča, na da bi tvegala očitke o neznanstvenosti in da prevzema metode družboslovnih disciplin, ne da bi tvegala svojo samostojnost.

LITERATURA

- Achim BARSCH, 1993: Handlungsebenen, Differenzierung und Einheit des Literatursystems. *Literaturwissenschaft und Systemtheorie*, ur. S. J. Schmidt. Opladen: Westdeutscher Verlag. 144–169.
- 1996: Komponenten des Literatursystems: Zur Frage des Gegenstandsbereichs der Literaturwissenschaft. *Systemtheorie der Literatur*, ur. J. Fohrmann in H. Müller. München: Fink. 134–158.
- Darko DOLINAR, 1991: *Hermenevtika in literarna veda*. Ljubljana: DZS (Literarni leksikon 37).
- Marijan DOVIĆ, 2002: Radikalni konstruktivizem in sistemski teorija kot teoretična temelja empirične literarne znanosti. *Primerjalna književnost* 25/2. 59–76.
- 2003: Empirična literarna znanosti in literarni sistem S. J. Schmidta. *Slavistična revija* 51/3. 267–284.
- 2003a: Pisanje literarnih zgodovin in empirična literarna znanost. *Kako pisati literarno zgodovino danes*, ur. D. Dolinar, M. Juvan. Ljubljana: ZRC SAZU. 193–209.
- Heinz von FOERSTER, 1993: *Wissen und Gewissen: Versuch einer Brücke*, ur. S. J. Schmidt. Frankfurt: Suhrkamp.
- Jay W. FORRESTER, 1968: *Principles of Systems*. Portland, Oregon: Productivity Press.
- Ernst von GLASERSFELD, 1997: *Radical Constructivism: A Way of Knowing and Learning*. London, Washington: Falmer.

- Helmut HAUPTMEIER, Siegfried J. SCHMIDT, 1985: *Einführung in die empirische Literaturwissenschaft*. Braunschweig: Vieweg.
- Peter M. HEJL, 1982: *Sozialwissenschaft als Theorie selbstreferentieller Systeme*. Frankfurt/M. – New York: Campus.
- – 1994: Soziale Konstruktion der Wirklichkeit. *Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft*, ur. K. Merten, S. Weischenberg, S. J. Schmidt. Opladen: Westdeutscher Verlag. 43–59.
- Miran HLADNIK, 1995: Količinske in empirične analize v literarni vedi. *Slavistična revija* 43/3. 319–340.
- Marko JUVAN, 1994: Slovenski Parnasi in Eliziji: literarni kanon in njegove uprizoritve. *Individualni in generacijski ustvarjalni ritmi v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Obdobja 14). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 277–315.
- – 1997: *Domači parnas v narekovajih: Parodija in slovenska književnost*. Ljubljana: LUD Literatura.
- Dejan Kos, 1998: Empirische Literaturtheorie und radikaler Konstruktivismus. *Vestnik* 31/1–2. 411–424.
- – 2000: *System- und Sozialtheorie als Komponenten empirischer Literaturwissenschaft*. Siegen: Lumis Schriften.
- – 2003: *Theoretische Grundlage der empirischen Literaturwissenschaft*. Maribor: Slavistično društvo (Zora 21).
- Niklas LUHMANN, 1970: *Soziologische Aufklärung: Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*. Köln-Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Humberto R. MATORANA, 1970: Neurophysiology of Cognition. *Cognition: A Multiple View*, ur. P. L. Garvin. New York: Spartan Books. 3–23.
- Humberto R. MATORANA, Francisco J. VARELA, 1998: *Drevo spoznanja*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Claus-Michael ORT, 1994: Texttheorie – Textempirie – Textanalyse: Zum Verhältnis von Hermeneutik, Empirischer Literaturwissenschaft und Literaturgeschichte. *Empirische Literaturwissenschaft in der Diskussion*, ur. A. Barsch, G. Rusch, R. Viehoff. 104–122.
- Gerhard ROTH, 1985: Die Selbstreferentialität des Gehirns und die Prinzipien der Gestaltwahrnehmung". *Gestalt Theory* 7. 228–244.
- – 1992: Das konstruktive Gehirn: Neurobiologische Grundlagen von Wahrnehmung und Erkenntnis. *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus 2*, ur. S. J. Schmidt. Frankfurt: Suhrkamp. 277–336.
- Gebhard RUSCH, 1985: *Von einem konstruktivistischen Standpunkt. Erkenntnistheorie, Geschichte und Diachronie in der empirischen Literaturwissenschaft*. Braunschweig-Wiesbaden: Vieweg.
- – 1992: Auffassen, Begreifen und Verstehen. Neue Überlegungen zu einer konstruktivistischen Theorie des Verstehens. *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus 2*, ur. S. J. Schmidt. Frankfurt: Suhrkamp. 214–257.
- – 1994: *Systemtheorien in der germanistischen Literaturgeschichtsschreibung*. Siegen: LUMIS-Schriften.
- – 1993: Literatur in der Gesellschaft. *Literaturwissenschaft und Systemtheorie*, ur. S. J. Schmidt. Opladen: Westdeutscher Verlag. 170–193.
- – 1991: Zur Systemtheorie und Phänomenologie von Literatur. *SPIEL* 10/2. 305–339.
- – 2002: Medienwissenschaft als transdisziplinäres Forschungs-, Lehr- und Lernprogramm. *Einführung in die Medienwissenschaft*, ur. G. Rusch. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag. 69–82.
- Siegfried J. SCHMIDT, 1980: *Grundriss der empirischen Literaturwissenschaft*. Braunschweig: Vieweg.

- 1987: Der radikale Konstruktivismus: Ein neues Paradigma im interdisziplinären Diskurs. *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*, ur. S. J. Schmidt. Frankfurt: Suhrkamp. 11–88.
- 1992: Medien, Kultur: Medienkultur. Ein konstruktivistisches Geschprächsangebot. *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus 2*, ur. S. J. Schmidt. Frankfurt: Suhrkamp. 425–450.
- 1994: *Kognitive Autonomie und soziale Orientierung*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- 1996: *Die Welten der Medien*. Braunschweig: Vieweg.
- 1996: »System« und »Beobachte«: Zwei wichtige Konzepte in der (künftigen) Literaturforschung. *Systemtheorie der Literatur*, ur. J. Fohrmann in H. Müller. München: Fink. 106–133.
- Neva ŠLIBAR, 1995: Vse izgublja svojo drugačnost. Intervjuvanec: S. J. Schmidt. *Razgledi 5*. 4–9.
- 1997: Schnörkel – Schönheitslinie oder Schule des Schauens? *Stimulus 2*. 71–82.
- 2001: Spiegelungen, Verfremdungen: von der Problematik des Alteritäts- und Fremdheitsparadigmas in der Literaturvermittlung. *Mannigfaltigkeit der Richtungen*, ur. C. Grimm, I. Nagelschmidt, L. Stockinger. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag. 27–46.
- Reinhold VIEHOFF, 2002: Von der Literaturwissenschaft zur Medienwissenschaft. *Einführung in die Medienwissenschaft*, ur. G. Rusch. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag. 10–35.
- Tomo VIRK, 1999: *Moderne metode literarne vede in njihove filozofske teoretske osnove: metodologija 1*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo.

SUMMARY

Empirical literary criticism (ELC), as founded under the leadership of S. J. Schmidt at the Universities in Bielefeld and Siegen by the members of NIKOL program group, has undergone several developmental phases during the thirty years of its existence. The 1970s were marked by the unrelenting rejection of hermeneutic traditions in literary criticism, which the advocates of empirical orientation attempted to replace by introducing scientific-theoretical reflection and sociological methodology. In the 1980s these efforts were combined with the constructivist-oriented cognitive-theoretical reflection and system theory, while the request for a sharp division between engagement in literary communication and its empirical analysis still remains in the forefront. The 1990s are marked by internationalization and interdisciplinarity. New impulses spring from research centers on the global level. ELC combines an increasingly wider spectrum of discussions directed towards empirical analysis of the contexts of literary communication, while also increasingly opening up to some hermeneutic methods. On the conceptual level, three areas dominate: radical constructivism, system theory, and media science.

Radical constructivism is cognitive-theoretical discourse, which conceives the relationships between perception, cognition, and reality in a new way. It derives from the realization that cognitive systems have a direct connection exclusively with their own states. Therefore, they process the external influences according to the inner criteria of operation, which means that the notion of something being empirical is not limited to the action of our senses, but is discussed as a part of cognitive processes in which the central role is played by conceptual and motor components. The litmus test of empirical science is therefore not in its relationship to supposed objectivity, but entirely in the context of empirical knowledge accepted in the social system of science.

System theory is important for ELC because it allows the insight into biological and cognitive mechanisms on which the actions of the participants in literary communication are based, and at the same time, it offers the instruments with which to construct the framework of their social interaction. The reception of system theory has been fairly non-uniform, particularly on

sociological level, which is related to varied evaluation of N. Luhmann's conception of the social system. The spectrum of individual positions spans from S. J. Schmidt's acceptance of the theses about autonomy, functional differentiation, and self-organization of the literary system to G. Rusch's conception of the literary system as unhomogenous area of the aesthetic use of communicative means, the existence and manifestation forms of which are based in cognitive and (non-literary) social mechanisms.

Media science as developed by the advocates of ELC offers instruments that might help to describe and explain the mechanisms of (literary) communication at a time when, under the influence of new communication technologies, the value hierarchy is changing, as well as the status of the reality and fiction, power relations, personal and cultural identity, relations between written and audiovisual cultural traditions, etc. The new science is being established as a »transdisciplinary« research program, in which literary criticism is taking over an important role. Particularly ELC with its cognitive, scholarly and systemic-theoretical bases, advocacy of empirical methods, its growing openness to interpretative practices and focus on communication processes while still considering their cognitive and social conditions has developed (more than any other discipline until now) the cohesive potentials necessary for the development of this program. For ELC, the integrating orientation of media science is important as it allows ELC to preserve some traditional basic principles without risking accusations about being non-scientific, and to adopt the methods of the social science disciplines without jeopardizing its autonomy.